

اثرات اقتصادی تعاونی‌های تولید کشاورزی بر خانوارهای روستایی (مورد: تعاونی‌های تولید کشاورزی شهرستان بیرجند)

تاریخ دریافت: ۹۱/۱۲/۹

تاریخ پذیرش: ۹۲/۲/۱

مفید شاطری^۱

محمد حجتی پور^۲

بهناز نجاتی^۳

عالیه دزگی^۴

چکیده

اقتصاد روستاهای ایران در پیوند عمیق با بخش کشاورزی قرار دارد. در راستای ارتقاء بهره‌وری و بازده تولید، اصلاح نظام‌های بهره‌برداری سنتی و ترویج تعاونی‌های تولید، یکی از عمده راهبردهایی بوده که تاکنون در کشور و از جمله استان خراسان جنوبی به کار بسته شده است. در تحقیق حاضر تلاش شده تا به بررسی و واکاوی اثرات اقتصادی تعاونی‌های تولید کشاورزی بر مناطق روستایی شهرستان بیرجند پرداخته شود. این تحقیق به لحاظ روش‌شناسی از نوع توصیفی - تحلیلی می‌باشد. جامعه مورد مطالعه مشتمل بر اعضاء پنج تعاونی تولید کشاورزی در شهرستان بیرجند بوده که از میان آن‌ها تعداد ۲۹۶ نفر با استفاده از فرمول کوکران و روش نمونه‌گیری خوشه‌ای دومرحله‌ای جهت پرسش‌گری تعیین و انتخاب گردید. نتایج نشان داد که در بخش تولید به همراه گسترش سطح زیرکشت محصولاتی نظیر گندم، جو، ذرت و یونجه، هزینه‌ها نیز کاهش داشته است. به علاوه شاخص‌هایی هم‌چون درآمد، پس‌انداز، اشتغال و رفاه خانوارهای عضو تعاونی تولید کشاورزی نسبت به گذشته افزایش یافته است.

واژگان کلیدی: توسعه کشاورزی، نظام بهره‌برداری، تعاونی تولید روستایی، بیرجند.

۱. استادیار گروه جغرافیا دانشگاه بیرجند. نویسنده مسؤول. mshateri@birjand.ac.ir

۲. دانشجوی دکتری جغرافیا و برنامه ریزی روستایی دانشگاه خوارزمی.

۳. کارشناس ارشد جغرافیا و برنامه ریزی روستایی.

۴. دانشجوی کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه ریزی روستایی.

مقدمه

در ایران جمعیت قابل توجهی از مردم در مناطق روستایی زندگی می‌کنند که معشیت و زندگی‌شان وابسته به کشاورزی است. این بخش اقتصادی نه تنها در ایران بلکه تقریباً در همه کشورهای در حال توسعه بخش اعظم اقتصاد را تشکیل می‌دهد به گونه‌ای که سهم قابل توجهی از تولید ناخالص داخلی به کمک آن انجام می‌شود و علاوه بر این که اشتغال بخشی از جمعیت کشورها را تأمین می‌سازد، مواد غذایی تمامی ساکنین را نیز فراهم می‌آورد (کوهن، ۱۳۷۹: ۴). در کشور ما بخش کشاورزی یکی از مهم‌ترین و تواناترین بخش‌های سه‌گانه اقتصادی کشور است که با حدود ۴/۵ میلیون نفر بهره‌بردار، حدود ۲۰ درصد تولید ناخالص داخلی، ۲۵ درصد اشتغال و ۲۵ درصد ارزش صادرات غیر نفتی کشور را به خود اختصاص داده و نقش محوری و تعیین‌کننده‌ای در اقتصاد ملی ایفا می‌نماید (پاک‌نژاد، ۱۳۸۶: ۱۱).

علی‌رغم نقش ویژه کشاورزی در ساختار اقتصاد کشور و هم‌چنین پیوند بنیادی آن با حیات بخشی از جمعیت سرزمینی که عمدتاً در روستاها ساکن هستند، این بخش با نارسایی‌ها و چالش‌های عدیده‌ای مواجه است که در دهه‌های اخیر سبب ناکارآمد سازی تولید و فضای اقتصاد کشاورزی در کشور گردیده است. از مسائل بنیادی مربوط به حوزه کشاورزی می‌توان به تقطیع اراضی و پراکنده بودن آن، استفاده از ابزار سنتی در فرآیند تولید، بهره‌وری پایین عوامل تولید و سیر قهقرایی رکود در آن اشاره کرد. به لحاظ تاریخی آغاز مشکلات و یا به عبارت بهتر شدت‌گیری رکود در بخش کشاورزی را می‌توان مقارن با انجام اصلاحات ارضی دهه ۴۰ شمسی قرن حاضر دانست و از حیث فنی تغییر نظام ارباب رعیتی سرآغاز روند عکس توسعه در بخش کشاورزی است. در واقع، اصلاحات ارضی از یک سو با برهم پاشیدن نظام خاص حاکم بر جریان تولید در بخش کشاورزی که برگرفته از تجربه‌ای چند صد ساله و عجین با ساختارهای فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی جامعه بوده و از سوی دیگر، عدم جایگزینی نظام مناسب زمینه‌های رکود روزافزون این بخش را فراهم ساخت.

با در نظر گرفتن تجربیات موفق تعاونی‌های سنتی در ایران نظیر صحرا، بنه و حراثه، و

کارکرد نظام تعاونی که سبب اشتغال زودبازده و رونق سطح اشتغال، ترویج و تشویق سرمایه گذاری‌ها، تجمیع مقدرات مالی اندک قشرهای متوسط و ضعیف جامعه، افزایش تولید ناخالص داخلی، ارتقاء بهره‌وری، جلوگیری از اضمحلال پیوندهای اجتماعی، تعدیل فقر، محرومیت‌زدایی، جلوگیری از افزایش شکاف عمیق و اختلاف شدید بین اقشار مختلف جامعه یا به عبارت بهتر، منجر به ایجاد عدالت اجتماعی نسبی و توزیع بهتر و مناسب‌تر ثروت در جامعه می‌شود (رسولی، ۱۳۸۶: ۲۰؛ مؤمنی، ۱۳۸۶: ۶۴؛ هودر، ۱۳۸۵: ۵)، برای کاهش آثار نامطلوب اصلاحات ارضی در سال ۱۳۴۹ با تصویب قانون تعاونی کردن تولید، شرکت‌های تعاونی روستایی تشکیل شد (بذرافشان و حاتم، ۱۳۸۹: ۴) و تلاش تمام این تعاونی‌های مدرن بهبود اوضاع کشاورزان و بخش کشاورزی بوده است. در طی دهه‌های گذشته تعاونی‌های تولید کشاورزی متعددی در کشور پا گرفته است و در سال‌های اخیر، کشاورزان بسیاری به منظور بهبود اوضاع اقتصادی و اجتماعی خود به عضویت این تعاونی‌ها درآمده‌اند. استان خراسان جنوبی به عنوان یکی از مناطق مهم شرقی کشور که بر اساس آمار ۱۳۸۵ در حدود بیش از ۶۰ درصد جمعیت کل استان را مناطق روستایی در خود جای داده‌اند (مرکز آمار ایران، ۱۳۸۵) دارای ۳۰ تعاونی فعال تولید در بخش کشاورزی بوده که از ۱۱ هزار و ۶۵۰ نفر عضو برخوردار است. تعداد روستاهای تحت پوشش این تعاونی‌ها، ۲۷۶ آبادی است و سطحی حدود ۱۰۸ هزار هکتار از اراضی کشاورزان را به خود اختصاص داده است. اهداف و کارکردهای عمده این تعاونی‌ها، تهیه و توزیع نهاده‌های کشاورزی، ارائه خدمات ماشینی کردن، ارائه خدمات فنی کشاورزی و انجام بیمه اجتماعی روستاییان ذکر شده است (سازمان جهاد کشاورزی خراسان جنوبی، ۱۳۹۰).

مجموع تعاونی‌های تولید کشاورزی استان خراسان جنوبی، تعداد پنج تعاونی در شهرستان بیرجند فعال می‌باشد. در تحقیق حاضر سعی بر این بوده تا به بررسی اثرات اقتصادی تعاونی‌های تولید کشاورزی بر مناطق روستایی این شهرستان پرداخته شود. از آن‌جا که روستائیان بخش اعظمی از جمعیت منطقه را در بر می‌گیرند و از طرفی نیز در قانون برنامه پنجم توسعه نیز بر گسترش تعاونی‌های تولید برای توسعه بخش کشاورزی تأکید گردیده است، انجام این قبیل پژوهش‌ها اهمیتی مضاعف پیدا می‌نماید.

مبانی نظری

شرایط اقتصادی - اجتماعی پیدایش نهضت جهانی تعاون

برای آشنایی با زمینه‌های اقتصادی و اجتماعی پیدایش اولین شرکت تعاونی کشورهای اروپایی در قرن نوزدهم به طور مختصر اشاره می‌شود:

وقوع انقلاب صنعتی و گسترش بهره‌برداری از ماشین و سایر اختراعات علمی و فنی موجب تحولات و دگرگونی‌های وسیع و شگرف در اوضاع اقتصادی و روابط اجتماعی کشورهای غرب اروپا گردید. توسعه واحدهای صنعتی، جایگزینی نیروی ماشین به جای انسان، تعطیلی کارگاه‌های خانگی، بیکاری و آوارگی صاحبان حرف و صنایع دستی، مهاجرت وسیع نیروی کار از روستاها و مزارع به شهرها و واحدهای صنعتی، موجبات گسترش نابرابری اقتصادی و اجتماعی، گرانی قیمت مواد مصرفی و افزایش فقر، بیکاری و فلاکت طبقات کم درآمد را فراهم نمود. شرایط بحرانی، اندیشمندان و صاحب نظران اقتصادی و اجتماعی را بر آن داشت تا نظرات و راه‌حل‌های اصلاحی برای بهبود وضعیت اقشار کم درآمد و سعادت آحاد جامعه ارائه نمایند. یکی از این اندیشمندان رابرت اوئن^۱ (۱۷۷۱-۱۸۵۸) انگلیسی بود که با مطالعه وضع زندگی کارگران کارخانه‌اش نظریه شرکت‌های تعاونی را ارائه داد و برای تحقق آرمان‌های نوآوارانه خود به آمریکا رفت و دهکده تعاونی را ایجاد نمود. اما این اقدام وی که بر اساس اندیشه‌های آرمان‌گرایانه و حتی خیالی وی تأسیس گردیده بود با موفقیت همراه نگردید و علی‌رغم تلاش‌های مستمر دهکده تعاونی به تعطیلی انجامید. اما افکار و آرمان او از چنان جاذبه قوی برخوردار بود که منشأ شکل‌گیری نهضت تعاون در اغلب کشورهای غرب اروپا گردید. تعاونی راجدیل^۲ که از موفقیت‌آمیزترین این تلاش‌ها بود حاصل تلاش ۲۸ کارگر ساده اما روشنفکر بافندگی بود که با سرمایه اندک اما همت بلند خود پایه‌گذار مبانی اساسی یک نهضت اقتصادی و اجتماعی در سطح جهان گردید (جعفرزاده، ۱۳۸۷: ۹).

1. Robert Owen
2. Rachdyl

نظریات تعاونی

بحث علمی تعاون به صورت امروزی را چند تن از دانشمندان قرون ۱۸ و ۱۹ اروپا بنیان نهاده‌اند. در زیر خلاصه‌ای از نظریات آنان بیان شده است:

۱. کلود هانری سن سیمون^۱ (۱۸۲۵-۱۷۶۰): او خوشبختی جامعه بشری را در همکاری و تعاون جستجو نموده و عقیده داشت هرگاه پایه تعاون و همکاری سست شود بشریت به انحطاط کشیده خواهد شد. وی با نظام سرمایه‌داری مخالف بود چرا که عقیده داشت موجبات مفاسد اجتماعی را فراهم می‌آورد. موافق حمایت دولت از تعاونی‌ها بود و او به کارگران و کشاورزان اهمیت زیادی می‌داد و عقیده داشت چون ثروت را تولید می‌کنند لایق در دست گرفتن امور مملکت نیز می‌باشند (طالب‌بیگی، ۱۳۵۰: ۲۶).

۲. رابرتاون^۲ (۱۸۵۸-۱۷۷۱): زمان حیاتش هم‌زمان با انقلاب صنعتی در انگلستان بوده است و چون رنج طبقه کارگر را می‌دید بعدها به خاطر رفاه حال افراد محروم، با طبقات مرفه و ثروتمند در مبارزه و به شدت در عقاید خویش معتقد به دگر یاری افراد بود. طرفدار سازمان‌دهی اعضا در گروه‌هایی بود که کلیه وسایل تولید برای رفاه اعضا گروه در اختیار داشته باشند و به‌طور مشترک از آن‌ها استفاده نمایند (لطیفیان، ۱۳۸۵: ۶۴). وی کوشید مقدمات تشکیل جامعه‌های تعاونی را تحت عنوان دهکده‌های تعاونی فراهم آورد. در آن دهکده‌ها کلیه فعالیت‌های اقتصادی اعم از تولید صنعتی و کشاورزی و مصرف براساس مبادله انجام می‌گرفت. هم‌چنین موافق با کمک و حمایت دولت از شرکت‌های تعاونی بود ولی با نظام سرمایه‌داری به این علت که به فقر بیش‌تر فقیران می‌انجامید به مخالفت برخاست و طرفدار تولید محدود و توزیع صحیح بود. وی از بنیان‌تثکیل سازمان‌های تعاونی عصر جدید می‌باشد.

۳. شارل فوریه^۳: فوریه نیز از بنیان‌فکر ایجاد تعاونی‌های تولید می‌باشد. او اعتقاد داشت برای ساختن جامعه‌ای که فاقد واسطه و مبری از عملیات نامشروع اقتصادی باشد باید طبقات گوناگون اجتماعی مانند کارگران، کشاورزان و پیشه‌وران زندگی اقتصادی

1. Claude Henry Saint-Simon

2. Rabrtavn

3. Charles Fourier

خود را به وسیله سازمان‌های تعاونی و همکاری در یک واحد اشتراکی متمرکز کنند. برای حذف واسطه، همکاری شرکت‌های تعاونی تولید و مصرف را توصیه نموده، معتقد است که باید میزان تولید را با توجه به نیاز مصرف‌کنندگان معین کرد. طرح فوریه با اینکه در امریکا، فرانسه و هلند مورد آزمایش قرار گرفت ولی به دلایلی از قبیل عدم مدیریت و عدم دقت در انتخاب افراد با شکست مواجه شد. عده‌ای طرح فوریه را تخیلی می‌دانند (نظام شهیدی، ۱۳۸۰: ۷).

۴. ژرژ فوکه^۱ (۱۹۵۳ - ۱۸۷۳)

فوکه تعاونی را یک واحد اقتصادی دانسته و عقیده داشت که برای تشکیل آن، عامل اصلی وجود یک انگیزه اقتصادی است. او آن دسته از شرکت‌های تعاونی را اصیل می‌دانست که براساس عضویت اختیاری به وجود آمده باشند و دولت یا شهرداری‌ها آن‌ها را تشکیل نداده باشند. او با دخالت دولت در تعاونی‌ها مخالف بوده و به استقلال داخلی تعاونی‌ها اعتقاد دارد. او می‌نویسد: دولت و شرکت‌های تعاونی نمی‌وانند با هم سازش داشته باشند. زیرا هر یک تابع اصول و مقررات ویژه‌ای هستند که در جهت مخالف یکدیگر سیر می‌کنند. در نظام دولتی اقتضا می‌نماید که همه چیز تابع رأس باشد، یعنی حکومت رأس بر قاعده وجود دارد و در این میان، افراد به حساب نمی‌آیند. در حالی که در تعاونی عکس نظام دولتی عمل می‌شود. به عبارت دیگر، اگر جامعه را به صورت هرمی در نظر بگیریم دولت در رأس آن به مردم که در قاعده قرار گرفته‌اند، حکومت می‌کند. در حالی که اصول حکومت شرکت‌های تعاونی درست عکس این بوده و رأس باید از قاعده تبعیت نماید (وزارت تعاون و امور روستاها، ۱۳۵۲: ۴۰).

تعاونی تولید روستایی در ایران

کلانتری و شعبانعلی قمی (۱۳۸۴: ۹۷) در کتاب جامعه شناسی روستایی، نظام بهره برداری را این چنین تعریف نموده است: نظام بهره‌برداری عبارت است از رویه‌های حقوقی و عرفی در فراهم آوردن و تلفیق عوامل تولید (فناوری و سازمان کار) و مناسبات اجتماعی

معین برای تولید یک یا چند فرآورده و عرضه آن. این عوامل با درجات متفاوتی با یکدیگر تلفیق شده و در نتیجه نوع خاصی از نظام بهره‌برداری را تشکیل می‌دهند که مقیاس خاص خود را دارد.

نظام‌های بهره‌برداری در ایران انواع مختلف دارند که تعاونی‌ها یکی از آنها هستند. نظام‌های بهره‌برداری تعاونی از تنوع و سابقه طولانی در کشور ما برخوردار است. این نظام در حال حاضر شامل تعاونی تولید روستایی، تعاونی‌های مشاع، تعاونی‌های تولید کشاورزی و... می‌باشند که با توجه به موضوع پژوهش و با در نظر گرفتن نوع نظام‌های بهره‌برداری موجود در محدوده مورد مطالعه، به بررسی تعاونی تولید روستایی پرداخته شده است.

به طور کلی تعاونی‌ها مبتنی بر ارزش‌های اجتماع، خودیاری، مسؤلیت‌پذیری متقابل، کیفیت، عدالت، خدمت و پایمردی می‌باشند. این شرکت‌ها در تمامی فعالیت‌هایشان صداقت، درست‌کاری و مسؤلیت‌پذیری را مدنظر قرار می‌دهند (دیویس، ۱۳۸۱: ۳۵). در باب تعاون و تعاونی‌ها از سوی صاحب‌نظران در دیدگاه‌ها و مکاتب مختلف علوم اجتماعی، تعاریف متعددی عنوان شده است که در زیر به چند نمونه از آن‌ها اشاره می‌شود:

تعاونی به معنی همکاری به منظور تأمین سعادت یا منافع متقابل است (آبوتز، ۱۳۴۸: ۶۵). تعاون در حقیقت بیش از کار و زندگی مشترک می‌باشد. می‌توان آن را "واکنش متقابل" نامید که به خاطر یک هدف و یک علت - علتی که همه انسان‌ها را در برمی‌گیرد - انجام می‌شود (بوگاردوس، ۱۳۵۲: ۲۵).

سابقه نظام بهره‌برداری تعاونی در ایران از قدمت بسیار طولانی برخوردار است زیرا اشکال سنتی آن نظیر بنه، صحرا، حراثه، پاگاو و غیره در مناطق مختلف کشور وجود داشته است. پس از اصلاحات ارضی، در دهه ۱۳۴۰ و تقسیم ارضی نظام سنتی ارباب و رعیتی متکی بر یک نظام مدیریت یکپارچه و متوازن بوده باعث نابودی این شیوه نظام بهره‌برداری تعاونی در کشور گردید (طالشی، ۱۳۸۳: ۶۷۲). در سال ۱۳۵۰ توسط حکومت وقت به منظور جلوگیری از قطعه‌قطعه شدن اراضی و یکپارچه ماندن زمین‌های زراعی، تعاونی‌های تولیدی روستایی به اجرا درآمدند. دولت به منظور بالا بردن میزان عملکرد

در واحد سطح و کشت یکپارچه با حفظ مالکیت فردی دهقانان بر روی قطعات متعلق به خود و پیشبرد برنامه‌های زراعی و استفاده هرچه صحیح‌تر از منابع آب و خاک موجود و بالاخره افزایش درآمد زارعان، تعاونی‌های تولید روستایی را ایجاد کرد (حسینی ابری، ۱۳۸۳: ۲۹۸).

از سال ۱۳۵۱ تا ۱۳۵۷ جمعاً ۳۹ تعاونی تولید روستایی با عضویت ۱۱۲۰۰ خانوار زارع که میزان اراضی حوزه عمل آن شرکت‌ها حدود ۵۷۴۰۲ هکتار و مقدار اراضی زیرکشت شرکت‌ها حدود ۳۲۰۰۰ هکتار بود تشکیل شد (آسایش، ۱۳۸۴: ۱۰۵) با پیروزی انقلاب اسلامی، قریب نیمی از شرکت‌های تعاونی تولید روستائی (۱۹ شرکت) با ایجاد تغییرات اساسی در شیوه فعالیت، حیات شرکت را استمرار بخشیدند (کلانتری و شعبانعلی فمی، ۱۳۸۴: ۴۱۰).

هدف از تشکیل تعاونی‌های تولید روستایی طبق ماده یک قانون مربوطه، یکپارچه کردن قطعات اراضی مزروعی داوطلب عضو شرکت‌های تعاونی روستائی در هر یک از دهات حوزه عمل آن شرکت‌ها، جهت امکان حداکثر بهره‌برداری از منابع آب و خاک، از طریق تأسیس شبکه‌های نوین آبیاری، تسطیح اراضی مزروعی، احداث راه‌های ارتباطی و ... استفاده صحیح از وسایل و ماشین‌آلات کشاورزی می‌باشد. شایان ذکر است بسط و توسعه اشتغال مولد یکی از وظایف و اهداف عمده تعاونی‌ها است (حیدری ساریان، ۱۳۸۵: ۲۶۳).

پیشینه تحقیق

نجفی (۱۳۵۷) مقاله‌ای با عنوان "بررسی تأسیس شرکت‌های تعاونی تولید در شهرستان ممسنی استان فارس" انجام داده است. نتایج حاصله نشان می‌دهد که تشکیل شرکت تعاونی باعث افزایش درآمد اعضا، افزایش میانگین سطح زیرکشت و افزایش عملکرد محصولات اصلی شده است.

روحانی (۱۳۷۸) در پژوهشی با عنوان "بررسی عملکرد شرکت‌های تعاونی تولید روستایی استان همدان" به این نتیجه رسیده است که تعاونی‌های تولید روستایی در امر یکپارچه سازی اراضی و تغییر نظام بهره‌برداری و انجام فعالیت‌های گروهی ناموفق بوده

اند، ولی در توسعه ماشینی کردن، بهبود روش‌های آبیاری، افزایش بهره‌وری، رواج بذریه اصلاح شده و بهبود روش‌های بهره‌برداری به موفقیت نسبی دست یافته‌اند. همچنین وی مشکل عمده شرکت‌های تعاونی تولید روستایی را عدم سودآوری فعالیت‌های اقتصادی آنان دانسته است.

طاهرخانی و حیدری ساربان (۱۳۸۳) مقاله‌ای تحت عنوان "نقش تعاونی‌های تولیدی در توسعه مناطق روستایی، مطالعه موردی: مشکین‌شهر" انجام داده‌اند. نتایج حاصله نشان می‌دهد که عضویت در تعاونی‌های تولیدی به ایجاد اشتغال و افزایش درآمد روستاییان و در نهایت به بهبود وضعیت توسعه مناطق روستایی این شهرستان انجامیده است.

از دیگر پژوهش‌های مرتبط با تحقیق حاضر می‌توان به:

نوشیروانی و طه (۱۳۷۲) "شرکت‌های تعاونی تولید روستایی: مروری در پیشینه و نگاهی به مسایل و مشکلات"، عربی (۱۳۷۷) "شرکتهای تعاونی تولید به عنوان راهبرد توسعه روستایی در ایران"، پزشکی راد و کیانی مهر (۱۳۸۰) "نقش شرکت‌های تعاونی تولید روستایی در بهبود وضعیت فنی اقتصادی کشاورزان گندم کار شهرستان سبزوار"، صدیقی و درویشی نیا (۱۳۸۱) "بررسی میزان موفقیت شرکت‌های تعاونی تولید روستایی استان مازندران از دیدگاه اعضا" اشاره نمود.

مواد و روش‌ها

تحقیق حاضر به لحاظ هدف کاربردی و از حیث ماهیت و روش توصیفی - تحلیلی می‌باشد. در تنظیم چارچوب نظری تحقیق از مطالعات اسنادی استفاده گردید و به منظور جمع‌آوری داده‌های میدانی از ابزار پرسش‌نامه محقق ساخته و مشاهدات میدانی استفاده شد. روایی ابزار گردآوری داده به کمک دانش و تجارب اساتید و متخصصین این حوزه ارزیابی گردید و ضریب پایایی آن نیز با روش تصنیف ۰/۸۷۴ به دست آمده است که در سطح قابل قبولی می‌باشد. تجزیه و تحلیل داده‌های گردآوری شده در محیط نرم افزار SPSS صورت گرفته است.

جامعه تحقیق مشتمل بر اعضای شرکت تعاونی‌های تولید کشاورزی شهرستان بیرجند

به نام‌های مالک اشتر، بهین کشت قهستان، طلایه‌داران کویر، سبزآفرینان و فارم صنعت شرق بوده است که از میان اعضای آن، حجم نمونه‌ای برابر ۲۹۶ نفر به کمک فرمول کوکران تعیین و با روش نمونه‌گیری خوشه‌ای متناسب با جمعیت هر تعاونی، تعداد افراد مورد پرسشگری مشخص و در مرحله بعد با انجام نمونه‌گیری تصادفی ساده پرسشنامه‌های مورد نیاز تکمیل گردید.

یافته‌های تحقیق

۱- خصوصیات جمعیت‌شناختی افراد مورد مطالعه

به لحاظ جنسیتی ۷۲ درصد از پاسخ‌گویان مرد و ۲۸ درصد آنان زن بوده‌اند (جدول ۱). متوسط سن افراد ۴۸ سال بوده است. بررسی وضعیت سواد پاسخ‌گویان نشان داد (جدول ۲) ۳۵ درصد آنان بیسواد، ۳۳ درصد دارای تحصیلات ابتدایی، ۱۶ درصد سیکل، ۹ درصد دیپلم، ۵ درصد فوق دیپلم و ۲ درصد دارای تحصیلات لیسانس و بالاتر از آن بوده‌اند. بدین سان می‌توان گفت میزان سواد اعضای شرکت‌های تعاونی‌های تولید کشاورزی در سطح پایینی قرار دارد که بر اساس مطالعات گذشته (طاهرخانی و حیدری‌ساربان، ۱۳۸۳) این گونه برداشت می‌شود که مانعی جدی بر سر راه برنامه‌ها و اقدامات توسعه‌ای شرکت به منظور همسوسازی اعضا باشد.

جدول ۱- ساختار جنسیتی پاسخ‌گویان

جنسیت	فراوانی	درصد
مرد	۲۱۲	۷۲
زن	۸۴	۲۸
جمع	۲۹۶	۱۰۰

منبع: یافته‌های تحقیق

جدول ۲- سطح تحصیلات پاسخ‌گویان

مقطع تحصیلی	بیسواد	ابتدایی	سیکل	دیپلم	فوق دیپلم	لیسانس و بالاتر	جمع
فراوانی	۱۰۴	۹۸	۴۷	۲۶	۱۵	۶	۲۹۶
درصد	۳۵	۳۳	۱۶	۹	۵	۲	۱۰۰

منبع: یافته‌های تحقیق

۲- اثرات اقتصادی شرکت تعاونی تولید کشاورزی در سطح تولید

بررسی‌ها نشان داد با برپایی شرکت‌های تعاونی تولید کشاورزی در محدوده مورد مطالعه (جدول ۳) سطح زیر کشت تمامی محصولات افزایش داشته است به گونه‌ای که سطح زیر کشت محصول گندم نسبت به گذشته ۱/۸۵ هکتار، جو ۱/۶۹ هکتار، پنبه ۰/۳۷ هکتار، ذرت ۱/۱۵ هکتار، یونجه ۱/۱۴ هکتار و پسته ۰/۰۳ هکتار افزایش یافته است. در واقع، از آن جا که برخی از بهره‌برداران زراعی در گذشته از کهولت سن برخوردار بوده‌اند و برخی دیگر نیز میزان زمین زراعی آن‌ها به جهت کم صرفه بودن، کاشت نداشته است، با اضافه شدن آن بر اراضی تحت استفاده تعاونی‌ها، سطح زیر کشت محصولات نیز افزایش یافته است.

جدول ۳- سطح زیر کشت محصولات کشاورزی پس از برپایی شرکت‌های تعاونی تولید

گویه	میانگین (هکتار)	انحراف استاندارد
افزایش سطح زیر کشت محصول گندم	۱/۸۵	۰/۴۶
افزایش سطح زیر کشت محصول جو	۱/۶۹	۰/۴۷
افزایش سطح زیر کشت محصول پنبه	۰/۳۷	۰/۵۷
افزایش سطح زیر کشت محصول ذرت	۱/۱۵	۰/۴۴
افزایش سطح زیر کشت محصول یونجه	۱/۱۴	۰/۴۲
افزایش سطح زیر کشت محصول پسته	۰/۰۳	۰/۱۸

منبع: یافته‌های تحقیق

یکی از عمده چالش‌های کشاورزی در چارچوب نظام سنتی تولید، بالا بودن هزینه‌ها و

بهره‌وری پایین عوامل تولید می‌باشد که یکی از عمده اهداف تعاونی‌های تولید کشاورزی، حل این معضل می‌باشد. ارزیابی انجام گرفته نشان داد (جدول ۴) میزان اثرگذاری شرکت‌های تعاونی در کاهش هزینه در مرحله کاشت محصولات متوسط ۲/۸۵، مرحله داشت کم ۲/۴۲ و در مرحله برداشت نیز متوسط ۲/۸۹ بوده است. از این رو بیشترین تأثیر برپایی تعاونی‌های تولید کشاورزی در بخش هزینه‌ها بر مرحله برداشت بوده است. در واقع، از آن جا که در نظام سنتی تولید تمامی مراحل اعم از مرحله برداشت توسط نیروی‌های انسانی صورت می‌گرفته است، هم اکنون با نظام جدید تولید و استفاده از ابزارهای جدید (نظیر کمباین)، سهم هزینه‌ای مرحله برداشت به واسطه کم‌تر شدن حضور نیروی انسانی کاهش یافته است.

جدول ۴- میزان اثرگذاری شرکت‌های تعاونی تولید کشاورزی در کاهش هزینه‌های تولید

انحراف استاندارد	میانگین رتبه‌ای	گویه
۰/۹۹۴	۲/۸۵	اثر شرکت تعاونی بر کاهش هزینه‌های تولید در مرحله کاشت
۰/۹۹۸	۲/۴۲	اثر شرکت تعاونی بر کاهش هزینه‌های تولید در مرحله داشت
۱/۰۸۰	۲/۸۹	اثر شرکت تعاونی بر کاهش هزینه‌های تولید در مرحله برداشت

منبع: یافته‌های تحقیق

۳- اثرات اقتصادی شرکت تعاونی تولید کشاورزی در سطح خانوارهای روستایی

مطالعه میزان اثرات اقتصادی شرکت‌های تعاونی تولید در بخش کشاورزی شهرستان بیرجند نشان داد (جدول ۵) بیشترین تأثیر راه‌اندازی و اقدام به فعالیت این شرکت‌ها در فضاهای روستایی با میانگین ۳/۲۵ بر سطح درآمدی خانوار کشاورز بوده است. در مراتب بعدی سطح اثرگذاری شرکت‌های تعاونی تولید کشاورزی بر پس‌انداز خانوارهای عضو ۲/۹۶، بر افزایش توان خانوارها برای سرمایه‌گذاری در سایر امور تولیدی ۲/۸۴، بر افزایش کار در مرحله برداشت ۲/۸۱، بر افزایش کار در مرحله داشت ۲/۷۵، بر افزایش اشتغال کلی خانوار ۲/۶۰، بر افزایش خرید وسایل نقلیه ۲/۲۹، بر افزایش کار در مرحله کاشت ۲/۲۵، بر افزایش رفاه خانوار ۲/۲۴، بر افزایش خرید وسایل منزل ۲/۱۵ و در نهایت

میزان اثرگذاری شرکت‌های تعاونی تولید کشاورزی بر افزایش خرید کالاهای مصرفی و ضروری خانوار ۱/۶۶ بوده است. در مجموع روند اثرگذاری شرکت‌های مورد مطالعه بر خانوارهای کشاورز در شهرستان بیرجند می‌توان این گونه نتیجه گرفت که این شرکت‌های تعاونی تولید کشاورزی، درآمد بیشتری را عاید خانوارها می‌سازد که در پی آن هم میزان پس‌انداز افزایش یافته و هم زمینه و فرصت سرمایه‌گذاری در سایر فعالیت‌های اقتصادی خارج از بخش کشاورزی برای خانوار فراهم می‌گردد. به عبارتی، بستر جهت تنوع اشتغال در فضاهای روستایی که یکی از اصول مهم توسعه آن به شمار می‌آید، فراهم می‌گردد و ضمن این که در خود بخش کشاورزی نیز تعدد فرصت‌های شغلی (البته با رویکرد تخصصی‌گرایی) پدید می‌آید.

جدول ۵- میزان اثرگذاری شرکت‌های تعاونی تولید کشاورزی شهرستان بیرجند بر شاخص‌های اقتصادی خانوارهای روستایی

انحراف از معیار	میانگین رتبه‌های	گویه
۱/۲۹	۳/۲۵	اثر شرکت تعاونی بر افزایش درآمد
۱/۰۷	۲/۹۶	اثر شرکت تعاونی بر افزایش پس‌انداز
۱/۰۶	۲/۲۵	اثر شرکت تعاونی بر افزایش کار در مرحله کاشت
۰/۸۸	۲/۷۵	اثر شرکت تعاونی بر افزایش کار در مرحله داشت
۱/۰۴	۲/۸۱	اثر شرکت تعاونی بر افزایش کار در مرحله برداشت
۰/۷۵	۲/۶۰	اثر شرکت تعاونی بر افزایش اشتغال خانوار
۰/۹۸	۱/۶۶	اثر شرکت تعاونی بر افزایش خرید کالاهای مصرفی
۰/۸۸	۲/۱۵	اثر شرکت تعاونی بر افزایش خرید وسایل منزل
۰/۹۸	۲/۲۹	اثر شرکت تعاونی بر افزایش خرید وسایل نقلیه
۱/۰۰۱	۲/۸۴	اثر شرکت تعاونی بر افزایش قدرت سرمایه‌گذاری در سایر امور تولیدی
۰/۷۰	۲/۲۴	اثر شرکت تعاونی بر افزایش رفاه خانوار

منبع: یافته‌های تحقیق

۴- آزمون فرضیات

فرض اول: فعالیت شرکت های تعاونی تولید کشاورزی اثر معناداری بر سطح زیرکشت محصولات زراعی و باغی داشته است.

در بررسی تأثیر شرکت های تعاونی تولید کشاورزی بر افزایش تولیدات کشاورزی از آزمون t وابسته استفاده شد که نتایج خروجی آزمون به قرار جدول ۶ بوده است. از آن جا که مقدار p-value به دست آمده برای محصولات گندم، جو، ذرت و یونجه کمتر از ۰/۰۵ می باشد می توان نتیجه گرفته سطح زیرکشت این محصولات به طور معناداری افزایش یافته است اما در دو محصول پنبه و پسته این اختلاف معنادار به دست نیامده است.

جدول ۶- نتایج خروجی آزمون t وابسته برای فرض اول تحقیق

P-value	مقدار آماره آزمون	درجه آزادی	متغیر
۰/۰۰۰	-۲۷/۹۳	۲۷۳	سطح زیر کشت محصول گندم قبل از عضویت
			سطح زیر کشت محصول گندم بعد از عضویت
۰/۰۰۰	-۱۸/۶۳	۲۴۹	سطح زیر کشت محصول جو قبل از عضویت
			سطح زیر کشت محصول جو بعد از عضویت
۰/۱۰۳	-۱/۶۹	۲۳	سطح زیر کشت محصول پنبه قبل از عضویت
			سطح زیر کشت محصول پنبه بعد از عضویت
۰/۰۴۴	-۲/۱۰	۳۲	سطح زیر کشت محصول ذرت قبل از عضویت
			سطح زیر کشت محصول ذرت بعد از عضویت
۰/۰۲۵	-۲/۲۵	۲۵۰	سطح زیر کشت محصول یونجه قبل از عضویت
			سطح زیر کشت محصول یونجه بعد از عضویت
۰/۱۵۸	-۱/۴۲	۸۹	سطح زیر کشت محصول پسته قبل از عضویت
			سطح زیر کشت محصول پسته بعد از عضویت

منبع: یافته های تحقیق

فرض دوم: فعالیت شرکت‌های تعاونی تولید کشاورزی اثر معناداری بر کاهش هزینه‌های تولید داشته است.

برای بررسی تأثیر شرکت‌های تعاونی تولید کشاورزی بر کاهش هزینه‌های تولید از آزمون t تک نمونه‌ای استفاده گردید و نتایج به دست آمده در جدول ۷ بیان شده است. با توجه به این که مقدار p-value به دست آمده برای کاهش هزینه‌ها در هر سه مرحله کاشت، داشت و برداشت کمتر از ۰/۰۵ می‌باشد، می‌توان نتیجه گرفت که فعالیت شرکت‌های تعاونی تولید کشاورزی ارتباط مستقیم و معناداری با کاهش هزینه‌های تولید در این بخش دارد.

جدول ۷- نتایج خروجی آزمون t تک نمونه‌ای برای فرض دوم تحقیق

متغیر	درجه آزادی	مقدار آماره آزمون	P-value
اثر شرکت تعاونی بر کاهش هزینه‌های تولید در مرحله کاشت	۲۹۵	-۲/۴۵	۰/۰۱۵
اثر شرکت تعاونی بر کاهش هزینه‌های تولید در مرحله داشت	۲۹۵	-۹/۸۹	۰/۰۰۰
اثر شرکت تعاونی بر کاهش هزینه‌های تولید در مرحله برداشت	۲۹۵	-۱/۷۲	۰/۰۴۶

منبع: یافته‌های تحقیق

فرض سوم: در نتیجه فعالیت شرکت‌های تعاونی تولید کشاورزی، شاخص‌های اقتصادی در سطح خانوارها افزایش یافته است.

در بررسی این فرضیه از آزمون t تک نمونه‌ای استفاده شد و نتایج خروجی آزمون به شرح جدول ۸ بوده است. از آن جا که مقدار p-value محاسبه شده برای تمامی عوامل افزایش درآمد، افزایش پس انداز، افزایش کار در مرحله کاشت، داشت و برداشت، افزایش اشتغال خانوار، افزایش خرید کالاهای مصرفی، افزایش خرید وسایل منزل، افزایش خرید وسایل نقلیه، افزایش قدرت سرمایه‌گذاری در سایر امور تولیدی و افزایش رفاه خانوار کمتر از ۰/۰۵ بوده است، می‌توان نتیجه گرفت با فعالیت شرکت‌های تعاونی تولید کشاورزی،

شاخص‌های اقتصادی در سطح خانوارها افزایش یافته است.

جدول ۸- نتایج خروجی آزمون t تک نمونه‌ای برای فرض سوم تحقیق

P-value	مقدار آماره آزمون	درجه آزادی	متغیر
۰/۰۰۴	۳/۰۷۱	۲۹۵	اثر شرکت تعاونی بر افزایش درآمد
۰/۰۰۰	۴/۰۳۷	۲۹۵	اثر شرکت تعاونی بر افزایش پسانداز
۰/۰۰۰	-۱۱/۹۷	۲۹۵	اثر شرکت تعاونی بر افزایش کار در مرحله کاشت
۰/۰۰۰	-۴/۷۹	۲۹۵	اثر شرکت تعاونی بر افزایش کار در مرحله داشت
۰/۰۰۳	-۳/۰۴	۲۹۵	اثر شرکت تعاونی بر افزایش کار در مرحله برداشت
۰/۰۰۰	-۸/۹۵	۲۹۵	اثر شرکت تعاونی بر افزایش اشتغال خانوار
۰/۰۰۰	-۲۳/۲۴	۲۹۵	اثر شرکت تعاونی بر افزایش خرید کالاهای مصرفی
۰/۰۰۰	-۱۶/۳۳	۲۹۵	اثر شرکت تعاونی بر افزایش خرید وسایل منزل
۰/۰۰۰	-۱۲/۲۳	۲۹۵	اثر شرکت تعاونی بر افزایش خرید وسایل نقلیه
۰/۰۱۰	-۲/۶۱	۲۹۵	اثر شرکت تعاونی بر افزایش قدرت سرمایه‌گذاری در سایر امور تولیدی
۰/۰۰۰	-۱۸/۵۰	۲۹۵	اثر شرکت تعاونی بر افزایش رفاه خانوار

منبع: یافته‌های تحقیق

نتیجه

کشاورزی به عنوان یکی از بخش‌های اقتصادی که در ارتباط با حیات جامعه ملی و در بعد فضایی - مکانی در پیوند با سکونتگاه‌های روستایی قرار دارد، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. در کشور ما پس از اصلاحات ارضی دهه ۴۰ شمسی قرن حاضر این بخش اقتصادی-زیستی با چرخه رکود شدید مواجه گردید. در راستای تعدیل آثار و پیامدهای منفی ناشی از این برنامه که از جمله آن می‌توان به خرد شدن اراضی، نبود بنیه اقتصادی لازم در خانوارهای بهره‌بردار برای تجهیز و نوسازی ابزار تولید و بهره‌وری پایین عوامل تولید اشاره داشت، راهکار ایجاد و توسعه نظام‌های تعاونی مدرن در قالب شرکت تعاونی‌های تولید کشاورزی پیگیری شد. در رؤوس اهداف این شرکت‌ها بهبود وضعیت

اقتصادی - اجتماعی خانوارهای بهره‌بردار در کنار افزایش بازده تولید را می‌توان دید. در تحقیق حاضر سعی بر این بوده تا به بررسی و پویش اثرات اقتصادی شرکت‌های تعاونی تولید کشاورزی بر خانوارهای روستایی شهرستان بیرجند پرداخته شود.

مطالعات صورت گرفته در سطح تولید حاکی از آن است که نسبت به گذشته سطح زیر کشت محصولات تولیدی نظیر گندم، جو، ذرت و یونجه افزایش داشته است. زیرا از یک سو، برخی از بهره‌برداران زراعی در گذشته از کهنوت سن برخوردار بوده‌اند و از سوی دیگر برخی نیز میزان زمین زراعی آن‌ها به جهت کم صرفه بودن کاشت نداشته است که با برپایی شرکت تعاونی‌های تولید کشاورزی و اضافه شدن آن بر اراضی تحت استفاده تعاونی‌ها، سطح زیر کشت محصولات نیز افزایش یافته است.

هم‌چنین با ایجاد شرکت‌های تعاونی تولید کشاورزی هزینه‌های تولید در سه بخش کاشت، داشت و برداشت کاهش یافته است که بیشترین میزان کاهش هزینه را در مرحله برداشت می‌توان دید چرا که در نظام سنتی تولید، تمامی مراحل اعم از مرحله برداشت توسط نیروی‌های انسانی صورت می‌گرفته است، هم‌اکنون با نظام جدید تولید و استفاده از ابزارهای جدید (نظیر کمباین)، سهم هزینه‌ای مرحله برداشت به واسطه کم‌تر شدن حضور نیروی انسانی کاهش یافته است.

بررسی اثرات شرکت تعاونی‌های تولید کشاورزی در سطح خانوار نیز نشان داد این شرکت‌های تعاونی درآمد بیشتری را غاید خانوارها می‌سازد که در پی آن هم میزان پس‌انداز افزایش یافته و هم زمینه و فرصت سرمایه‌گذاری در سایر فعالیت‌های اقتصادی خارج از بخش کشاورزی برای خانوار فراهم می‌گردد. به عبارتی، بستر جهت تنوع اشتغال در فضاهای روستایی که یکی از اصول مهم توسعه آن به شمار می‌آید، فراهم می‌گردد و ضمن این‌که در خود بخش کشاورزی نیز تعدد فرصت‌های شغلی (البته با رویکرد تخصصی‌گرای) پدید می‌آید. نتایج به دست آمده همسو با یافته‌های نجفی (۱۳۵۷) و طاهرخانی و حیدری ساربان (۱۳۸۳) می‌باشد. بر اساس نتایج به دست آمده پیشنهاد می‌گردد: - به منظور رونق اقتصادی بیشتر این تعاونی‌ها، تنوع کارکردی و گرایش به فعالیت‌هایی نظیر باغداری و دامداری با رویکردی تکمیل‌کننده فعالیت‌های زراعی در دستور کار

شرکت‌های تعاونی تولید کشاورزی قرار گیرد؛
 - توسط سیاست‌گذاران و برنامه‌سازان کلان ملی، بودجه‌ای ویژه جهت حمایت تقویت و به‌روز رسانی فناوری مورد استفاده در تعاونی‌ها تخصیص یابد؛
 - آموزش و ترویج دانش روز کشاورزی در میان اعضای تعاونی‌ها با روش‌های نوین مشارکتی - ترویجی صورت پذیرد.

منابع و مآخذ

۱. آبوتز، فرد (۱۳۴۸). *اصول تعاون در دنیای معاصر*. ترجمه سازمان مرکزی تعاون کشور. تهران: سازمان مرکزی تعاون کشور.
۲. آسایش، حسین (۱۳۸۴). *برنامه ریزی روستایی در ایران*. تهران: دانشگاه پیام نور.
۳. احمدی فیروزجانی، علی؛ صدیقی، حسن؛ علی محمدی، محمد (۱۳۸۵). "مقایسه مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی کشاورزان عضو و غیرعضو تعاونی‌های تولید روستایی". *رفاه اجتماعی*، سال ششم، شماره ۲۳ (زمستان): ۹۳-۱۱۱.
۴. انوشیروانی، احمد؛ طه، مهدیه (۱۳۷۲). "شرکت‌های تعاونی روستایی، مروری در پیشینه و نگاهی به مسائل و مشکلات". *فصلنامه اقتصاد کشاورزی و توسعه*، سال اول، شماره ۳ (پاییز): ۱۱۸-۱۲۶.
۵. استانداری خراسان جنوبی. دفتر آمار و اطلاعات (۱۳۸۹). *سالنامه آماری استان خراسان جنوبی*. بیرجند: استانداری خراسان جنوبی، معاونت برنامه‌ریزی.
۶. بذرافشان، جواد؛ حاتم، شاهین (۱۳۸۹). "آسیب‌شناسی تعاونی‌های تولید روستایی در ایران". *چهارمین کنگره بین‌المللی جغرافیدانان جهان اسلام*، زاهدان، دانشگاه سیستان و بلوچستان، ۲۷۰-۲۹۱.
۷. بوگاردوس، اموری (۱۳۵۲). *تصورات بنیادی از تعاون واقعی*. ترجمه سازمان مرکزی تعاون کشور. تهران: سازمان مرکزی تعاون کشور.
۸. پاک نژاد، عباسعلی (۱۳۸۶). "ظرفیت صنایع فرآوری محصولات کشاورزی". [پيوسته]. قابل دسترس در: <http://Xn--mgb7owe.worldfood.ir/T3735>.

۹. پزشکی‌راد، غلامرضا؛ کیانی‌مهر، حمید (۱۳۸۰). "نقش شرکت‌های تعاونی تولید روستایی در بهبود وضعیت فنی و اقتصادی کشاورزان گندم‌کار شهرستان سبزوار". *مجله اقتصاد کشاورزی و توسعه*، سال نهم، شماره ۳۴ (تابستان): ۳۴۳-۳۶۳.
۱۰. سرشماری عمومی نفوس و مسکن (۱۳۸۵). مرکز آمار ایران.
۱۱. جعفرزاده، مسعود (۱۳۸۷). *تعاون را بهتر بشناسیم*. تهران: پایگان.
۱۲. حسینی ابری، حسن (۱۳۸۳). *مدخلی بر جغرافیای روستایی ایران*. اصفهان: دانشگاه اصفهان.
۱۳. حیدری ساربان، وکیل (۱۳۸۵). "تشکیل تعاونی‌های روستایی گامی اساسی در جهت نیل به توسعه پایدار محیطی". *فصلنامه جهاد، سال پانزدهم*، شماره ۲۷۵ (بهمن و اسفند): ۲۵۸-۲۷۶.
۱۴. دبیرخانه شورای عالی توسعه صادرات (۱۳۹۱). "استان خراسان جنوبی". [پایوخته]. قابل دسترس در:
<http://fa.tpo.ir/UserFiles/File/south20%khorasan.pdf> [1391/7/19]
۱۵. دیویس، پیتیر (۱۳۸۱). "ارزش‌ها و مدیریت تعاونی‌ها در قرن ۲۱". *مجله تعاون، سال بیست و سوم*، شماره ۱۳۷ (بهمن): ۳۲-۳۵.
۱۶. رسولی، فاطمه؛ محمدزاده نصرآبادی، مهناز؛ شعبانعلی فمی، حسین (۱۳۸۶). "بررسی وضعیت آموزشی شرکت‌های تعاونی زنان در ایران". *ماهنامه تعاون، سال بیست و سوم*، شماره ۱۸۹ و ۱۹۰ (خرداد و تیر): ۱۹-۳۴.
۱۷. روحانی، سیاوش (۱۳۷۸). "بررسی عملکرد شرکت‌های تعاونی تولید روستایی استان همدان". *اقتصاد کشاورزی و توسعه*، سال سی و ششم، شماره ۲۵ (بهار): ۱۸۷-۲۱۰.
۱۸. صدیقی، حسن؛ درویشی‌نیا، علی‌اصغر (۱۳۸۱). "بررسی میزان موفقیت شرکت‌های تعاونی تولید روستایی استان مازندران". *مجله علوم کشاورزی ایران، سال چهارم*، شماره ۲ (خرداد و تیر): ۳۱۳-۳۲۳.
۱۹. طالب‌بیگی، فیروز (۱۳۵۰). *اندیشه تعاون و تجربیات تعاونی در کشورهای در حال توسعه و ایران*. تهران: دانشگاه تهران.

۲۰. طالشی، مصطفی (۱۳۸۳). "ناپایداری سکونتگاه های کوهستانی". مورد: ناحیه آلاداغ، پایان نامه دکتری جغرافیا و برنامه ریزی روستایی، دانشگاه شهید بهشتی.
۲۱. طاهرخانی، مهدی؛ حیدری ساربان، وکیل (۱۳۸۳). "نقش تعاونی های تولیدی در توسعه مناطق روستایی (مطالعه موردی: مشکین شهر)". *پژوهش های جغرافیایی*، سال سی و ششم، شماره ۴۹ (پاییز): ۱۱۳-۱۲۴.
۲۲. طرح و برنامه (۱۳۹۰). سازمان جهاد کشاورزی خراسان جنوبی.
۲۳. عربی، قادر (۱۳۷۷). "تعاونی های تولید، راهبردهای توسعه تعاونی های تولید در ایران". *مجله جهاد، سال هجدهم*، شماره ۲۱۰ و ۲۱۱ (بهار): ۴۴-۴۷.
۲۴. کلانتری، خلیل؛ شعبانعلی فمی، حسین (۱۳۸۴). *جامعه شناسی روستایی (رشته اقتصاد کشاورزی)*. تهران: دانشگاه پیام نور.
۲۵. کوهن، یوهانس (۱۳۷۹). *سازمان های تعاونی برای توسعه روستایی جنبه های سازمانی و مدیریتی شهرگویی کهن مهرداد*. تهران: وزارت جهاد سازندگی، مرکز تحقیقات و بررسی مسائل روستایی.
۲۶. لطیفیان، احمد (۱۳۸۵). "بررسی عملکرد شرکت های تعاونی کشاورزی استان خراسان بزرگ". *دانشور رفتار علوم تربیتی و روانشناسی، دو ماهنامه*، سال هفتم، شماره ۲۰ (دی): ۶۱-۸۴.
۲۷. مؤمنی، جواد (۱۳۸۶). "نقش بخش تعاون در بسترسازی اهداف جمهوری اسلامی ایران در افق ۱۴۰۴ هجری شمسی". *ماهنامه تعاون*، شماره ۱۸۹ و ۱۹۰ (خرداد و تیر): ۶۳-۷۰.
۲۸. نجفی، بهالدین (۱۳۵۷). "بررسی تأسیس شرکت های تعاونی تولید در شهرستان ممسنی در استان فارس"، *مجله علوم کشاورزی ایران*، سال دوم، شماره ۱۳ (پائیز): ۴۱-۵۰.
۲۹. نظام شهیدی، مهراندخت (۱۳۸۰). *اصول مدیریت تعاونی ها در ایران*. تهران: روشنگران نصر.
۳۰. وزارت تعاون و امور روستاها (۱۳۵۲). *گفتارهای تعاونی*. تهران: وزارت تعاون.
۳۱. هودر، رابرت (۱۳۸۵). *جغرافیای توسعه در جهان و ایران*. ترجمه فضیله خانی و حسین جوادی. تهران: قومس.